

Az értelmileg akadályozott emberek interakcióinak kommunikációelméleti megközelítése

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy hogyan lehet megközelíteni az értelmileg akadályozott emberek kommunikációját a kommunikációelmélet oldaláról.¹ Célom az, hogy a gyógypedagógia új támpontokat kapjon az értelmileg akadályozott emberek kommunikációjának fejlesztéséhez, így szocializációjuk elősegítéséhez azáltal, hogy szemléletmódját kiegészítjük a kommunikációkutatás észrevételeivel.

Általános megfogalmazásban a szocializáción azt a folyamatot értjük, melynek során az egyén beilleszkedik a társadalomba. Folyamatról beszélünk, mely jellegénél fogva az adott személy állandó igazodását kívánja meg az őt körülvevő bio-pszicho-szociális környezethez. A mai, új szemléletű szocializációs elméletek interdiszciplinárisan orientáltak, magukba foglalják a pszichológia és a pedagógia kérdésköreit is. Választ keresnek arra, hogy az individuum életét mennyiben és hogyan befolyásolják a társadalmi, gazdasági, környezeti, kulturális és családi viszonyulások. Azt vizsgálják, hogyan lehet az egyén életterét oly módon befolyásolni, hogy önálló, szociálisan cselekvőképes, ugyanakkor jól kooperáló személyiség jöjjön létre.

E kérdés teljes körű megválaszolása valószínűleg lehetetlen, így a különböző szocializációs elméletek – interdiszciplináris jellegük megtartása mellett – más és más szemszögből közelítik meg a folyamat lényegét. Ezekben belül két fő irányvonal különíthető el, nevezetesen a pszichológiai és a szociológiai. A pszichológiai hangsúlyú szocializációs elméletek között is igen sokféle megközelítéssel találkozhatunk, attól függően, hogy a szocializációs folyamatot milyen irányból – tanuláseméleti, pszichoanalitikus, fejlődéslélektani, ökológiai stb. – próbálják meghatározni. Ugyanígy, az úgynevezett szociológiai modellek sem egységesek, más a kiindulási alapja a rendszerelméletnek, a cselekvéseméletnek és a társadalomelméletnek.

Annak ellenére, hogy a különböző elméletek más és más nézőpontból vizsgálják a szocializációt, a folyamat lényegét tekintve főbb kérdésköreik, kulcsfogalmaik mégis azonosak. Ezek közé sorolható a kommunikáció fogalma is.

---

¹ Horányi Özséb megközelítése alapján: Horányi Özséb, „A személyközi kommunikációról”, in *Társadalmi kommunikáció*, szerk. Béres István és Horányi Özséb (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 57–86.

Ahhoz, hogy a kommunikáció szerepét gyógypedagógiai szemszögből lehessen vizsgálni, szükséges az általános kommunikációs elméletek vázlatos, összefoglaló áttekintése. É nélkül ugyanis csak részleteiben, bizonyos hangsúlyeltolódással tudnánk képet alkotni a kommunikáció szerepéről a fogyatékos személyek életében. A következőkben – a teljesség igénye nélkül – a jelen dolgozat témája szempontjából lényeges kommunikációelméleti aspektusokat tárgyalom.

A kommunikációs kompetenciáról, illetve a kommunikátor életvilágáról

Amikor személyközi kommunikációról beszélünk, célszerűnek tűnik – Horányi nyomán – a kommunikatív jelenség és a személyközi kommunikáció elkülönítése. Témánk szempontjából érdemesnek látszik a kommunikációról való gondolkozást a személyközi kommunikáció vizsgálatára szűkíteni. Általános megközelítésben a személyközi kommunikáció az emberek közötti viszonyok, kölcsönhatások, szerveződések eszköze. Olyan folyamat, melynek során gondolatok, információk állandó cseréje zajlik, hiszen az ember természetéből fakadóan mindig kommunikál, jelzéseket ad és fogad.

A személyközi kommunikáció folyamatának jellemzésekor a szakirodalomban gyakran találkozunk a kommunikációs kompetencia fogalmával. A fogalom definiálása azonban a különböző diszciplínákban más és más. A gyógypedagógiai és a pszichológiai szemléletben ez a fogalom az egymással kommunikáló személyek kommunikációs szintjére, azaz közléseik üzenettartalmának színvonalára, kapcsolatuk hatékonyságára, eredményességére utal. Leírja, hogy a partnerek elegendő tudással rendelkeznek-e az őket körülvevő világról, mivel a sikeres kommunikáció során az érintett felek bizonyos dolgokat már eleve ismertnek tekintenek. A kommunikációs kompetencia magában foglalja a nyelvi kompetenciát, azaz a fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai tudást és a pragmatikát. Ez utóbbi a nyelvhasználat szociális oldalát jelenti, hiszen a beszélő személyeknek kommunikációjuk során mindig alkalmazkodniuk kell az adott szociális helyzethez. Tehát a szociális kompetencia és a nyelvi kompetencia egymást kölcsönösen meghatározó, összefüggő, de nem azonos fogalmak.²

Kommunikációelméleti aspektusban a fent leírtakat nem pusztán a kommunikációs kompetencia, hanem inkább a hussleri „kommunikátor életvilága”, illetve a Horányi-féle „saját világ” fogalommal lehetne leginkább lefedni. Horányi megfogalmazása szerint a saját világ az a sajátos tudáskészlet, amivel az adott ágens az aktuális kommunikációt illetően előzetesen rendelkezik, valamint ami számára a problémamegoldáshoz aktualizálható. A saját világ tulajdonképpen tehát az

---

² Marton Klára, „A kommunikáció szerepe a fogyatékos személyek szocializációjában”, in „... Önmagában véve senki sem...” – *Tanulmányok a gyógypedagógiai pszichológia és határtudományainak köréből*, szerk. Zászkaliczky Péter (Budapest: BGGYF, 1995), 198–215.

a keret, amelyből az egyén problémamegoldó helyzetben a felkészültségét veszi. Ez a tudás három fő elemből – illetve ezek problémahelyzetben való aktualizálhatóságából – épül fel: a szerepekbe rögzült felkészültségből, a kommunikációról magáról való előzetes tudásból, valamint a világról való általános tudásból.

A Horányi-féle „saját világ” fogalom pervazív jellege által világosan megragadható, hogy az értelmileg akadályozott emberek szocializációjának talán legalapvetőbb problémaköre pont a személyközi kommunikáció nehezítettségében keresendő. Ezeknél a személyeknél az elsődleges valóság, amiben a világot tapasztalják, sajátosan perceptualizálódik, a komplex tudáskészlet csak bizonyos határokon belül és általában csak speciális eszközökkel bővíthető, így számukra különösen nehezített az, hogy céljaik elérése érdekében változtassanak adottságaikon. Gyógypedagógiai tapasztalatok szerint tudáskészletük meglehetősen rigid: jól ismert helyzetekben biztonságosan tudják azt használni, azonban a nem magyarázott helyzetek tipizálása már nehezített számukra.

A kommunikátor életvilága az előzőeken túl még személyiségállapot szerinti vonatkozásban is struktúrált. Ismeretes, hogy a gyermeki/archaikus személyiségállapot, a felnőtt/itt és mostra vonatkozó személyiségállapot és a szülőktől vagy szülőfigurától kölcsönzött viselkedésminták együttese a személyközi kommunikáció során az adott ágens szerepmegvalósításának megfelelően előtérbe, illetve háttérbe kerülhet. Az értelmileg akadályozott kommunikátor életvilágának ilyen vizsgálatánál azonban nem hagyatkozhatunk pusztán a fent említett tranzakcionális elemzésre. Szükségesnek látszik vizsgálódásunkkor megkülönböztetni, hogy az adott interakció két (vagy több) értelmileg akadályozott személy között zajlik-e, avagy a kommunikációban részt vesz egy (vagy több) olyan személy is, aki nem él együtt ezzel a fogyatékos-sággal. Vizsgálatok egész sora mutat rá, hogy sok esetben mennyire egyoldalú a fogyatékos személyekkel folytatott kommunikációnk. Többnyire a nem-fogyatékos személy irányítja az egész kapcsolatot (az interakciók során gyakran mindvégig a szülői személyiségállapotban), a fogyatékos személy általában csak kérdésekre válaszol, de ő maga nem kezdeményez. Sokkal kevesebbszer tudja átvenni a szót, mint partnere, hiszen saját kommunikációs kifejezőképessége, megnyilatkozásai szegényesebbek minden területen, ezenkívül kommunikációs partnere életkorától függetlenül állandóan gyermeki személyiségállapotba kényszeríti őt. Ha a fenti helyzetet Watzlawick³ és munkatársai kommunikációs modelljének alapján szeretnénk értelmezni, azt mondhatjuk, hogy a fogyatékos személyeknél többnyire a kommunikáció analógiás formája érvényesül, s mert sokszor nem rendelkeznek kellő ismerettel az őket körülvevő világról, így kommunikációs kompetenciájuk nem megfelelő. Interperszonális kapcsolataik komplementer jellegűek, melyekben mindig övök

---

³ Paul Watzlawick, et al., *Menschliche Kommunikation: Formen, Störungen, Paradoxien* (Bern – Stuttgart – Toronto: Huber, 1990)

az inferior vagy szekunder szerep, hiszen nemcsak nyelvi, hanem a metanyelvi kommunikációs formáik is fejletlenebbek. A kommunikációs szituáció kialakítása, strukturálása, a stratégiák kidolgozása általában a partnerek feladataként értékelődik. A fogyatékos személlyel kommunikáló társ többnyire nem veszi számításba a kommunikáció szociális voltát, melynek értelmében az információ túl legalább olyan fontos az a szociális kontextus is, amelyben az interakció zajlik. Fogyatékos személyek szociális interakciója sok esetben tehát azért tűnik deviánsnak, mert hiányoznak azok a kommunikációs előfeltételek, melyeket a jól fejlődő kisgyermek már az egészen korai interperszonális kapcsolatok során elsajátít. Ez nem csupán konkrét ismeretanyagot jelent – bár természetesen azt is –, hanem sokkal inkább viszonyulási, reagálási módokat, bizonyos elvárásokat, és a másik ember felől érkező elvárásoknak való megfelelést, a kommunikációs szituációhoz való alkalmazkodást, annak menet közbeni változásaihoz való igazodást.

Horányi szerint a deviáns szociális interakció egyfajta normaszegés, a kommunikátor társadalom által illegitimnek tartott szerepmegvalósítása. Ennek esetünkben azért van különös jelentősége, mivel a fogyatékos személy társadalmi státuszát is az adja meg, hogy az általa megvalósított szerepeket az adott társadalom legitimnek tartja-e vagy sem. Mindezekből következik, hogy az akadályozott ember társadalmi státusz által meghatározott mozgástere beszűkül. Érdemes és szükséges észrevennünk, hogy ennek okai nagyrészt a fent leírt kommunikációs jellegzetességben keresendők, miszerint a velük való kommunikációban a szimmetrikus viszonyulás helyett az inferior szerepet szánjuk nekik, a kommunikáció irányítását ezzel önkényesen saját hatáskörünkbe vonva.

Valószínűsíthető azonban, hogy mindezen jellegzetességek abban az esetben nem állnak fenn, ha az interakcióban kizárólag értelmileg akadályozott személyek vesznek részt. Ekkor ugyanis az egyéni temperamentum által meghatározott szerepmegvalósításnak nincs „előírászerű” lehatárolása, következésképpen a kommunikáció dinamikáját ezekben az esetekben a résztvevők személyisége határozhatja meg. Figyelemfelhívó lehet ugyanakkor, hogy úgy tűnik, az ép társadalom minden integrációs erőfeszítésével ellentétben pusztán ezzel a jellegzetes kommunikációs viszonyulással olyan szegregált mikroközösségekbe szorítja a fogyatékkal élőket, ahonnan önerőből igen nehéz kitörni.

Az értelmileg akadályozott kommunikátor kommunikációs szükséglete

A megszólalás egyfajta szükséglet – írja Horányi, és hozzáfűzi, hogy a kommunikátor kénytelen szükségleteinek kielégítésére törekedni. Leszögezi, hogy minél alapvetőbb egy szükséglet, annál erősebb a drive annak kielégítésére. Úgy gondolja, hogy az ágens folyamatosan problémahelyzetben van, amit meg kell oldania. Lehet a problémahelyzet maga kommunikatív, lehet, hogy a megoldás része

kommunikatív, mindenesetre a szükségleteink kielégítése elképzelhetetlen interakció nélkül. Nincs ez másképp a fogyatékos személyeknél sem. Pedagógusként és szülőként feladatunk abban áll, hogy ki tudjuk elégíteni a fogyatékos gyermek, illetve felnőtt kommunikációs ingerhétségét, serkentsük a fürkésző viselkedés kialakulását. Ez a feladat azonban korántsem olyan egyszerű, mint gondolnánk. A fogyatékos gyermeket nevelő családokban ugyanis már igen korán kialakulhat egy olyan interakciós sajátosság, amelynek „gócpontja” talán a szülő által érzett folyamatos kommunikációs kudarcban („meg nem értettségben”) keresendő, és amely a fogyatékkal élő gyermek kommunikációjának gátlódását eredményezheti a tanult tehetetlenség nyomán. Papousek⁴ mindezt úgy fogalmazza meg, hogy a kommunikációs folyamat során zajló állandó információcsere a fogyatékos kisgyermek és környezete között erősen ritualizált formában, gyakran tudattalan háttérműködésekkel történik. Ez azt jelenti, hogy a szülő a fogyatékos gyermek eltérő kommunikációs viselkedésére – összerendezetlen mimika, kifejezéstelen nézés, grimaszolás stb. – zavartan reagál, mivel nem érti azokat. Amennyiben a gyermek észleli, felfogja ezt a zavart, olyan szociális tapasztalatokra tesz szert, amelyek a későbbiekben esetleg gátolják kommunikációs kezdeményezéseit. Súlyosabb esetben a meg nem értettség miatti frusztráció olyan méreteket ölthet, hogy következményként komoly viselkedési zavarok – hisztériás dühkitörések, agresszió, ellenkező esetben érdektelenség, apátia, teljes izoláció – jelentkezhetnek. Több vizsgálat is rámutatott, hogy az ilyesfajta viselkedési zavarok időnként nemcsak a frusztráció okozta következmények „egyszerű” viselkedési megnyilvánulásai, hanem egyúttal kommunikatív értékű információk is lehetnek, azaz ezek a személyek az elfogadottól eltérő módon ugyan, de megpróbálják kifejezésre juttatni interperszonális kapcsolatok iránti igényeiket, kommunikációs vágyaikat. Az ördögi kör tehát folytatódik. A sérültség ténye miatt megváltozott anya-gyermek-kommunikáció hatására kialakul a társadalom által normaszegésnek ítélt deviáns/illegitim magatartás, illetve szerepmegvalósítás, amely részben negatívan befolyásolja a fogyatékkal élő ágens társadalmi státuszát, részben pedig konfliktusos szerepmegvalósítást, ezáltal inkongruens kommunikációt eredményez.

Papousek és Papousek⁵ egy további – sérült gyermekeknél igen gyakori – zavaró tényezőre, nevezetesen a megemelkedett ingerküszöbre is felhívják a figyelmet. Ez az idegrendszer eltérő működésének jele, ami abban nyilvánul meg, hogy a gyermek csak az erőteljesebb ingereket érzékeli, és csak ezekre válaszol. Ha ezt

---

⁴ Andreas Fröhlich, „Kommunikation und Sprachentwicklung bei körperbehinderten Kindern”, in *Kommunikation und Sprache Körperbehinderter Kinder*, szerk. Fröhlich Andreas, (Dortmund: Modernes Lernen, 1989), 13.

⁵ Papousek Hanus és Mecthild Papousek, „Frühe Kommunikationsentwicklung und körperliche Beeinträchtigung,” in *Kommunikation und Sprache Körperbehinderter Kinder*, szerk. Fröhlich Andreas, (Dortmund: Modernes Lernen, 1989), 29–44.

a környezetében élők nem tudják, sokszor abból adódik a zavar, hogy a szülők próbálnak minél gyengédebben közelíteni a gyermekhez, aminek következtében az nem tudja felfogni az ingerek jelentős részét, ezért nem is reagál, ami aztán visszavetheti a szülők ismételt kezdeményezéseit. Marton Klára 1990-es kérdőíves vizsgálata során, melyet 111 beszédében súlyosan akadályozott, a középsúlyos értelmi fogyatékosokat oktató általános iskolába járó gyermekkel végzett, szintén azt tapasztalta, hogy minél alacsonyabb szintű egy gyermek nyelvi, illetve beszédbeli teljesítménye, annál kevésbé próbálja magát egyéb, nem verbális módon megértetni, annál kevésbé kezdeményez más személyekkel kapcsolatot. Mindez azonban nem állt egyenes arányban intelligenciájukkal, tehát nem feltételezhetjük azt, hogy ezek a gyermekek súlyosabb értelmi elmaradásuk miatt lettek volna kevésbé nyitottak az interperszonális kapcsolatok iránt. Ugyanakkor ő is összefüggést talált a kommunikációs zavar súlyossága és a magatartási problémák között. Ezek a gyermekek már többnyire feladták a harcot, hogy valamilyen konvencionális formában megértsék magukat környezetükkel; a tanult tehetetlenség állapotában voltak. Szinte csak kirívó viselkedésükkel üzentek a külvilág felé, vagy éppen teljesen elszigetelődtek. Néhány gyermek szinte büntetésként élte át helyzetét, amelyet kommunikációs nehézségei miatt szabtak ki rá, ami igen magas szorongási mutatóval járt.⁶

Nincs okunk tehát kételkedni abban, hogy a fogyatékkal élő személyeknek – legyen akármilyen súlyos fokú is az akadályozottság – éppen úgy vannak kommunikációs szükségleteik, mint bárki másnak, és ezen szükségletük kielégítése/kielégíthetősége számukra is, mint minden ember számára, létkérdés. Előttünk áll tehát a feladat, hogy megtaláljuk azokat a pedagógiai eszközöket (szerencsére ezeknek egyre nagyobb a tárháza), amelyek személyre szabott alkalmazásával hozzásegíthetjük az akadályozott embert, hogy a kommunikációs ingeréhség okozta feszültség által minél motiváltabb legyen az kielégítettség/egyensúly elérésére, és önállóan is képes legyen megtalálni az ide vezető utat/módot.

A kommunikátum percepciójának specifikumai értelmileg akadályozott személyeknél

A kommunikátum a kommunikáció eszköze, de szokás közleménynek, üzenetnek is hívni. Mindez lehet anyagszerű (szignifikáns) vagy tárgyszerű (szignifikátum) – ez utóbbi a kommunikátumban, mint eszközben többletként van jelen. A szignifikáns típusai megadhatók percepció modalitások alapján, de beszélhetünk más felosztás szerint verbális, nem verbális szignifikánsról, valamint az írásról.

---

⁶ Marton Klára, „A kommunikáció szerepe a fogyatékos személyek szocializációjában”, in „... Önmagában véve senki sem...” – *Tanulmányok a gyógypedagógiai pszichológia és határtudományainak köréből*, szerk. Zászkaliczky Péter (Budapest: BGGYF, 1995), 198–215.

Szignifikációnak hívjuk azt a viszonyt, amely egymáshoz rendeli a szignifikátumot és a szignifikánst.⁷

Amennyiben a percepció modalitások alapján vizsgáljuk a szignifikánst, le-
szögezhetjük, hogy az értelmileg akadályozott embereknél az üzenet érzékszervi
felfogása – amennyiben nem áll fenn egyidejűleg érzékszervi sérülés – általában
nem nehezített, a dekódolásban azonban éppen az idegrendszeri sérülés miatt
komoly zavarok lehetnek. Esetükben további nehézséget jelenthetnek az elvont
gondolkodás korlátai, hiszen az adott megnyilatkozás illokúciós értékének/értel-
mének megfejtése ebből adódóan többnyire nehezített.

A személyközi kommunikáció kódjai

A kód egy kommunikációs közösség tagjainak olyan kölcsönös tudása, amely
személytelen konvenciókon és a közösség szocializációs szokásain alapszik – írja
Horányi. A kódok bekerülési formái az adott kommunikációs közösség folyama-
taiba történhetnek minták kollekciónaként vagy szabályok konglomerátumaként.
A kód elsajátításának sajátos tanulási formája van, amelyet a nyelvre, mint kódra
vonatkozóan, a Chomsky által bevezetett nyelvi kompetencia, a kommunikáció
egészére vonatkozóan pedig a habermasi értelemben vett kommunikációs kom-
petencia fogalmával lehet leírni.

Értelmileg akadályozott embereknél a már említett sajátos szocializáció, vala-
mint az idegrendszeri sérülés miatt a kódnak mind az elsajátítása, mind pedig a
használata nehezített lehet. A gyógypedagógiai tapasztalat azt mutatja, hogy míg
az értelmileg akadályozott ember az adott közösség szocializációs folyamatai-
ban, mint minták kollekciónaként történő szocializációban tevékenyen képes részt
venni, addig a szabályok konglomerátuma alapján szerveződő szocializációban
nem, vagy csak igen kevésé.

A személyközi kommunikáció szituációinak jellegzetességei értelmi akadályozottság esetén

Amikor a személyközi kommunikáció szituációtípusait szeretnénk leírni, többféle
lehetőség is kínálkozik számunkra. Lokalitásuk szerint beszélhetünk térbeli, időbeli,
valamint szimbolikus/társadalmi szituációkról. Alkalmazhatunk továbbá tematikus
jellemzéseket, illetve különböző dichotóm leírásokat is (pl. formális – informális, pri-
vát – nyilvános...). Megfigyelhető, hogy az értelmileg akadályozott személyek igen
nehezen érzékelik ezeknek a dichotóm helyzeteknek a határait, ami részben gondol-
kodás rigiditásából, részben pedig a sajátos szocializációból eredhet.

---

⁷ Horányi Özséb, „A személyközi kommunikációról”, in *Társadalmi kommunikáció*, szerk. Bé-
res István és Horányi Özséb (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 57–86.

A szituációk specifikus esetei az ún. harmadikkal kapcsolatos szituációk. Ilyen a sugdolózás, az utalás, mindazon helyzetek, amikben más a címzett stb. Bár ezeket a szituációkat értelmileg akadályozott emberek személyközi kommunikációjában még nem vizsgálták, a tapasztalat azt mutatja, hogy a célzás, utalás, a közlés harmadik személynek való címzése hiányzik a „kommunikációs reper-toárjukból”. Mindezek ugyanis az ő kommunikációjukra oly jellemző itt és most gondolati tartalmaktól igen távol esnek, alkalmazásuk összetett gondolkodást és nagy tervszerűséget igényel.

A személyközi kommunikáció szituációinak vizsgálata során elengedhetetlen, hogy a kommunikációs hálózatokkal, mint a személyközi kommunikáció sajátos kiterjesztéseivel is foglalkozzunk. Az értelmileg akadályozott népesség ezen a területen is nagyban eltér az egyéb fogyatékkal élő népességtől. Megfigyelhető ugyanis, hogy a kommunikációs hálózatokban – melyek leírása általában a szituációéhoz hasonlóan szintén dichotóm módon történik (pl.: formális–informális, legitim–illegitim, hierarchizált–nem hierarchizált stb.) – szintén csak pedagógiai segítséggel képesek eligazodni a már említett gondolkodási rigiditásuk és tipizálási nehézségeik miatt.

Mindannyian tudjuk, hogy a társadalomba való integrálódáshoz, a hétköznapi élet gyakorlati problémáinak megoldásához ezekre a képességekre szükség van. A gyógypedagógiának tehát fel kell nőni a feladathoz, hogy az értelmileg akadályozott személyeket élethossziglan tudja pedagógiailag kísérni úgy, hogy mindeközben a velük való partneri kapcsolat és szimmetrikus kommunikáció mintaként szolgálhasson a társadalom egészére számára.

A személyközi kommunikáció dinamikájának jellegzetességei az értelmileg akadályozott embereknél

A személyközi kommunikáció szerkezeti elemeinek vizsgálata mellett elengedhetetlen annak dinamikájáról is gondolkodni. A kommunikáció időbeli lefutásának három szakaszát szokás megkülönböztetni, nevezetesen a belebonyolódás szakaszát, ami voltaképpen a kommunikáció felépülése, a kommunikáció törzsét, amelynek szerkezetét a benne foglalt stratégia határozza meg, valamint a kihátrálást, amely a kommunikáció szertefoszlását jelenti.

A kommunikátorok a belebonyolódás során kerülnek kapcsolatba egymással, definiálják saját szerepüket, magát a szituációt, a témát, illetőleg a témák sorrendjét.

A szerepdefiniálás az értelmileg akadályozott ágens esetén sajátos lehet. Horányi a fogalmat olyan folyamatként írja le, amelyben a résztvevők egyike felkínál egy sajátos szerepet, amit a másik fél vagy elfogad, vagy igyekszik rajta módosítani. Értelmileg akadályozott kommunikátor esetén – a kommunikáció már említett sajátos komplementer jellegénél fogva – az ép fél kínálja fel a szerepet,

amit az értelmileg akadályozott személy szinte minden esetben változtatás nélkül megvalósít, hiszen ebben a szerepfelállásban érzi otthonosan magát, a felajánlott szerepen való módosításban – és a szerepben magában – nincs elegendő jártassága.

A szituáció meghatározásáról értelmileg akadályozott kommunikátorok esetében ugyanazt mondhatjuk el, mint ép társaiknál, miszerint általában egyszerűen történik (pl. járókelőként megkérdezzük valakitől az időt stb.), de helyzetváltozás esetén (pl. a lány férjhezmenetele stb.) az egész szűken értelmezett kommunikációs közegben újra kell definiálni a szituációt, esetleg magát a szerepet is. A különbség abban rejlik, hogy a helyzetváltozás határait fogyatékkal élő ágens esetén máshol húzhatjuk meg; kisebb változás is elég ahhoz, hogy az újradefiniálás szükségessé váljon.

Horányi leszögezi, hogy a kommunikációban résztvevő ágensek lehetőségei a belebonyolódást illetően gyakran különbözőek. Általában a kultúrában rögzült szerepvizonyok döntenek el, ki kezdeményezhet belebonyolódást és ki nem. Női szerepmegvalósítások esetén sokkal több a kezdeményezéssel kapcsolatos korlát, mint a férfiaknál. Ezen korlátok az európai kultúrában egyetemesnek mondhatók; betartásukat a társadalom többé-kevésbé mindenkitől elvárja. Az értelmileg akadályozott népeesség többségének az „ildomos/nem ildomos” dichotómiában gondolkodni kifejezetten nehéznek bizonyul, így az ehhez hasonló gyakori kommunikációs tévedést a társadalom devianciának minősíti, ami legtöbbször szegregációhoz vezet.

A kihátrálás okait Horányi abban látja, hogy megoldódott a probléma, aminek érdekében az interakció született, értelmetlenné vált a további kommunikáció, elidegenítő támpontok vannak a szituációban, illetve a partner viselkedésében, a partner csak színleli a belebonyolódást, az interakciónak nem alakult ki közös fókusza, nem azonos a kódhasználat, vagy ha nagy a zaj a csatornában.

Értelmileg akadályozott kommunikátorok esetén gyakran figyelhetjük meg azt, hogy rosszul vagy nem érzékelik partnerük kihátrálási szándékát, ami legtöbbször visszatetszést kelt. Ez valószínűleg arra a már említett sajátosságra vezethető vissza, miszerint ők a különféle perceptuális modalitásokon keresztül felfogható ingereket rosszul, vagy helytelenül dekódolják, az implicit tartalmak értelmezése pedig különösen nehezített a számukra. Ezzel a problémakörrel minden esetben számolni kell, akár van a kommunikátorok között ép értelmű ágens, akár nincs. Az előbbi esetben azonban különös jelentőséggel bírhat a bernsteini kidolgozott nyelvi kód, illetve korlátozott nyelvi kód használatára, illetve értelmezésére, valamint a közös fókuszkialakítására való tudatos odafigyelés az ép értelmű kommunikátor részéről.

Stratégiának azt a viselkedésminta-láncot nevezzük, amely a kommunikáció törzsének szerkezetét kialakítja. Mindennek értelmében tehát a stratégia hogyan típusú tudás, és mint ilyen, kompetencia természetű. A kommunikációs stratégiákat kétféleképpen szokás tipizálni. Eszerint beszélhetünk kompetitív vagy kooperatív stratégiákról, illetve tematikus vagy témavariáns stratégiai leírásokról.

A kompetitív stratégiák alapjait a kommunikátorok vetélkedésében, egymással szembeni versengésében lehet látni. Tétjük a nyereség megosztása, céljuk pedig a nettó jövedelemkülönbség maximalizálása. A nyereség/veszteség egysége a simogatás, másnéven sztrók, azaz a partner elismerése, a jelenlét nyugtázása. Berne⁸ a sztrókokat négy típusra osztja, nevezetesen a pozitív, a negatív, a hamisított, valamint a nem őszinte pozitív sztrókokra, másnéven habcsókdobálásra.

Bár mindezidáig nem végeztek erre vonatkozó vizsgálatokat, mégis a már említett okfejtések alapján valószínűsíthető, hogy az értelmileg akadályozott emberek kommunikációjában az utóbbi két sztróktípus nem, vagy csak igen ritkán lelhető fel.

A kooperatív stratégiák célja a kompetitív stratégiákkal szemben nem a nettó jövedelemkülönbség maximalizálása (ami adott esetben akár nettó veszteségként könyvelhető el), hanem a nyereség maximalizálása közös erőfeszítéssel. Ezek általában olyan problémamegoldó interakciók, amelyekben a kommunikációs partnerek a siker érdekében kölcsönösen egymásra vannak utalva.

A tapasztalat azt mutatja, hogy az értelmileg akadályozott kommunikátorok esetében még felnőtt korban is csak igen sematikus, tanult helyzetekben fedezhetőek fel a kooperatív stratégiák. Ennek oka valószínűleg a már említetteken túl a kreativitás szegényességében is keresendő, ezzel a gyógypedagógia számára újból rávilágítva arra, hogy az akadályozott ember kreativitásának fejlesztése nem csupán l'art pour l'art feladat, hanem a kommunikációfejlesztésen keresztül az egyén szocializációját segítheti elő.

A stratégiák tematikus megközelítésekor érdemes tisztáznunk – Berne nyomán – az időtöltés és a játszma fogalmát. Az időtöltések olyan kooperatív stratégiák, amelyeknek nincs más rendező elve, mint az idő(köz) strukturálása.

Az értelmileg akadályozott emberek időtöltéseire ugyanaz jellemző, mint az általában vett kooperatív stratégiáikra. Nehezen tipizálják az adott helyzetet, és ha a kontextusban csak a legapróbb változás is bekövetkezik a megszokotthoz/megtanulthoz képest, a kommunikáció zavart szenved.

Berne⁹ leírásában a játszma rejtett tranzakciók folyamatos sorozata, amely meghatározott, előre látható kimenet felé vezet: általában ismétlődő, a felszínen

⁸ Eric Berne, *Emberi játszmák* (Budapest: Háttér Kiadó, 1984), 17–20.

⁹ Eric Berne, *Emberi játszmák* (Budapest: Háttér Kiadó, 1984), 61.

hitelt érdemlő rejtett indítékú tranzakciók ismétlődő készlete. A játszma kívül van a felnőtt tudatosságon, csak akkor válik kifejezetté, ha a résztvevők átkapcsolnak az adott viselkedésmódra. Eredménye, hogy mindenki zavarba jön, félreértettnék érzi magát és a másik személyt okolja mindenért.

Értelmileg akadályozott emberek játszmáit mind ez ideig még nem vizsgálták, ezért igen keveset tudunk róluk. Annyi bizonyos, hogy az ilyen vizsgálódás során is érdemes megkülönböztetni, hogy a játszma résztvevői mindannyian értelmi akadályozottsággal élnek-e, avagy az csak az egyik fél. Bár módszertanát illetően komoly etikai kérdéseket vethet fel ennek a területnek a kutatása, az eredmények valószínűleg nagy hasznára lennének a gyógypedagógia és határterületei számára egyaránt.

A stratégiák témavariáns megközelítése

Horányi megfogalmazása szerint a témavariáns stratégiavizsgálat azt kutatja, hogy miféle kalkulációk lehetségesek a kommunikatív manőverekkel kapcsolatban az ágens szándékának megvalósítására. Ezek többnyire szabályszerűségeket mutatnak és pragmatikus természetűek. Ezen vizsgálatokat szokás inferenciális pragmatikai vizsgálatoknak nevezni.

A stratégiák témavariáns megközelítések elengedhetetlen, hogy megemlítjük Grice konzervációs maximáit, amik általános felfogásban együttműködési alapelvekként funkcionálnak. Ezek a következők:

Mennyiség

1. Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív (a társalgás pillanatnyi céljai szempontjából)
2. Hozzájárulásod ne legyen informatívabb, mint amennyire szükséges

Minőség

1. Próbáld hozzájárulásodat igazzá tenni.
2. Ne mondj olyasmit, amiről azt hiszed, hogy hamis.
3. Ne mondj olyasmit, amire nézve nincs megfelelő evidenciád.

Viszony (relevancia)

1. Légy releváns.

Modor

1. Légy érthető!
2. Kerüld a kifejezés homályosságát!
3. Kerüld a kétértelműséget!
4. Légy tömör (kerüld a szükségtelen bőbeszédűséget)!
5. Légy rendezett!

Értelmileg akadályozott embereknél az egyes maximákban meghatározott tartalmaknak szinte mindegyike sérül. A legkevésbé sértett maxima talán a minőség maximája, bár a „Ne mondj olyat, amire nézve nincs elegendő evidenciád” kitétel náluk a sajátos tudáskészlet miatt értelemszerűen nem tud teljesülni.

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy az értelmileg akadályozott emberek kommunikációjában mind szerkezeti, mind pedig dinamikai aspektusban tartós és rendszerszerű zavar figyelhető meg, amelynek teljes elhárítására nyilván nem vállalkozhat a gyógypedagógia. Azt a kötelességet azonban feltétlenül magára kell vállalnia, hogy a kommunikációelméleti, szociológiai, pedagógiai és pszichológiai kutatások eredményeit alaposan tanulmányozva, azokat a vizsgált népességcsoportra vonatkoztatva olyan a kommunikációfejlesztésen alapuló, élethossziglan tartó pedagógiai kísérést biztosítson számukra, amely hozzásegíti őket ahhoz, hogy kommunikációs képességeik jobb kiaknázásával minél inkább integrálódni tudjanak az őket körülvevő társadalomba. Fontos azonban leszögezni, hogy a társadalom részéről mindenképpen kerülendő és tévedésen alapuló a „hiba az ön készülékében van” – típusú hozzáállás. Ha hajlandóak vagyunk elfogadni a kommunikáció rendszerjellegét, akkor megérthetjük, hogy az értelmileg akadályozott emberrel való kommunikációnk eredménytelensége a mi kommunikációs kudarcunk is, sikere pedig a mi kommunikációnk eredményessége is.

GALGÓCZY ANNA